האם ניתן להתכונן לקץ החיים? מבט חזל"י לנוכח המוות

זהבה (קלר) נויברגר

מבוא

תוחלת החיים שעלתה בשנים האחרונות הביאה לתחושה שנמצאים בידינו היום יותר כלים ל"שלוט" במוות. יחד עם זאת, אין ספק לכולנו – המגדירים עצמם כמאמינים והמגדירים עצמם כבלתי מאמינים – ש"החותך חיים לכל חי" אינו האדם. עובדה זו מעוררת סקרנות ויוצרת אצל כל אחד עמדה כלשהי לגבי המוות, עמדה שיכולה לבוא לידי ביטוי גם בצורה של הכחשה.

מאמר זה, שעניינו עיון בספרות חז"ל, בא לחפש מענה לשאלה האם העמדה הסבילה שבאה לידי ביטוי בדברי המשנה "שעל כרחך אתה נוצר, ועל כרחך אתה נולד, ועל כרחך אתה חי, ועל כרחך אתה מת ועל כרחך אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא"[1] (אבות פ"ד סוף מכ"ב), חלה אמנם אף על יציאתו מן העולם. לשון אחר: איזו שליטה יש לאדם על יום מותו?

ומכאן מתגלגלת השאלה הבאה: האם ראוי לייחס אותה משמעות למושג "על כרחך" כשהוא חל על עובר או תינוק הבא לעולם ועדיין לא הושלם באופן פיזיולוגי ורוחני, וכשהוא חל על אדם העומד להיפרד מן העולם לאחר שעבר תהליך של התפתחות, התבגרות ועצמאות?

לכאורה עולה מן המשנה כי אדם מצוי בכל שלבי חייו בשליטת הבורא, מלידתו ועד מותו, ללא יכולת להכריע במהלכים השונים, אולם אפשר למצוא בדברי חז"ל גם אמירות בנידון שאינן כה חד־משמעיות.

1 ראה גם תנחומא פקודי ג: "לסוף מגיע זמנו לצאת לאויר העולם. מיד בא אותו המלאך ואומר לו באותה שעה, מגיע זמנך לצאת לאויר העולם. והוא אומר לו, למה אתה רוצה להוציאני לאויר העולם? אומר לו המלאך, בני, תדע שעל כרחך אתה נוצר, ועכשיו דע שעל כרחך נולדת ועל כרחך אתה מת ועל כרחך אתה עתיד ליתן דין וחשבון לפני מלך מלכי המלכים הקדוש ברוך הוא. ואינו רוצה לצאת משם עד שמכהו ומכבה לו את הנר שהוא דלוק על ראשו ומוציאו לאויר העולם בעל כרחו".

עמדה שכזו עולה בסיפור הבא:

מעשה ברבי שמעון בן חלפתא שהלך לברית מילה וסעד שם,
והשקה אותם אביו של תינוק יין ישן בן שבע שנים;
אמר להן: מן היין הזה אני מיישן לשמחתו של בני.
והיו סועדין עד חצי הלילה.
רבי שמעון בן חלפתא, שהיה בטוח על כחו, יצא בחצי הלילה לילך לעירו,
מצא שם מלאך המות בדרך, ראה אותו משחק.[2]
אמר לו: מי אתה?
אמר לו: שלוחו של הקב"ה.
אמר לו: ומפני מה אתה משחק?
אמר לו: משיחתן של בריות שהן אומרות כך וכך אנו עתידין לעשות,
ואינו יודע אימתי הוא נקרא–
אותו האיש שהיה אומר מן היין הזה אני מיישן לשמחת בני,
והרי הגיע פרקו ליטול אחר ל' יום.
אמר לו: הראה לי את פרקי.
אמר לו: לא עליך ולא על כיוצא בך אני שולט –
פעמים שהקב"ה חפץ במעשיכם הטובים ומוסיף לכם חיים,
שנאמר "יראת ה' תוסיף ימים" (משלי י כז).

חכמים אומרים: קשה לפני הקב"ה לגזור מיתה על הצדיקים,
מנין? שנאמר "יקר בעיני ה' הַמָּוְתָה לחסידיו" (תהלים קטז טו),
תדע לך, כך היה צריך לומר למשה: הנה אתה מת,
ולא אמר כך אלא הניח אותו ותלה המיתה בימים,
מניין? ממה שקרינו בענין: "הן קרבו ימיך למות" (דברים לא יד).[3]

מדרש זה מבדיל בין האדם הרגיל, שאינו יודע יום מותו, שנגזר כבר וידוע למלאך המוות, לבין הצדיק, שמלאך המוות איננו יודע ואיננו שולט ביום מותו. ויחד עם זאת, אין המדרש טוען שהצדיק קובע או יכול לדעת את יום מותו.[4]

2 משחק – ראה פרנקל עמ' 41-42, 166.

3 דברים רבה ט א.

4 "מהו 'ואין שלטון ביום המות' (קהלת ח ח)? אין אדם שליט לומר המתינו לי עד שאעשה חשבונותי ועד שאצוה לביתי ואחר כך אני בא. דבר אחר: מהו 'ואין שלטון'? אין מלאך המות אומר הואיל וזה מלך נוותר לו עוד יום אחד או שני ימים. אין לפניו באותו היום משוא פנים" – דברים רבה ט ג.

בחינתה של שאלת ההתמודדות עם המוות תיבחן במאמר זה על פי דרכם של הצדיקים. כיצד הם מתמודדים עם המוות המתקרב, והאם בכוחם להשפיע על קביעת יום מותם?

דרכם של "צדיקים" כמדד להבנת ההתמודדות עם המוות

בסיפור שהובא במבוא מופיע ביטוי רב עוצמה: "קשה לפני הקב"ה לגזור מיתה על הצדיקים";[5] ואין זה הביטוי היחיד המתאר את מיתתן של צדיקים באמצעות הפועל "קשה"[6] – ראה למשל תוספתא סוטה פ"ו ה"י, מהדורת ליברמן עמ' 190: "ללמדך שקשה מיתתן של צדיקים לפני המקום כחורבן בית המקדש".

למה קשה לפני הקב"ה לגזור מיתה על הצדיקים? כדי להבין את המקורות בספרות חז"ל שנזכרו לעיל, ומקורות נוספים, ניתן להעלות שתי אפשריות להבנת הקושי שבמיתת הצדיקים: א– הקב"ה לא שלם, כביכול, עם המתת הצדיקים; ב– הקב"ה צריך להתמודד עם הצדיקים, שנאבקים בו.

מן האפשרות הראשונה משתמע כי אין זה צודק להמית את הצדיקים, ואילו לפי האפשרות השנייה המיתה תלויה באדם רם המעלה שמסוגל, באופן עקרוני, לשלוט ביום המוות.

ואמנם, ניתן למצוא הד לערעור על עצם הצדק שבמותם של הצדיקים. הנה, בבראשית רבה מצאנו "ליתן שכר לצדיקים, שלא היו ראויים לטעום טעם מיתה וקבלו עליהם[7] טעם מיתה" (בראשית רבה ט, מהדורת תיאודור ואלבק עמ' 71). מקור זה משלב שני היבטים ביחס למיתת הצדיקים: א – הצדיקים אינם ראויים למות; ב – הביטוי "קבלו עליהם" הופך את הצדיקים מסבילים לפעילים, ומאפשר לכאורה בחירה בין הסכמה לסירוב מצדו של הצדיק הנוטה למות.

מניתוח זה עולה כי גזר דינו של הקב"ה בכל הקשור למיתת הצדיק איננו כה חד־משמעי. וכזכור, בסיפור דלעיל מתברר כי גם מלאך המוות מציג את חולשתו במילוי תפקידו כשמדובר בדמויות מיוחדות כצדיקים, כעולה מדבריו "לא עליך ולא על כיוצא בך אני שולט".[8]

5 הביטוי בא גם בתנחומא ויחי ד.

6 ראה א' שנאן, "'קשה כקריעת ים סוף' – או: מה למוסד הנישואין ולקריעת ים סוף?", חוג בית הנשיא לתנ"ך ולמקורות ישראל, קונטרס עשירי, ירושלים תשנ"ז, עמ' 23-27, הגורס "קשה-מרשים". אלא שבענייננו נותרו השאלות מדוע הצדיקים אינם ראויים למיתה ומדוע חש מלאך המוות תיסכול בעת מילוי תפקידו מול הצדיקים.

7 על הביטוי "קבלו עליהם" ראה להלן עמוד 70.

8 לגבי העימות עם המוות ראה גם דברי י' פרנקל, עיונים בעולמו הרוחני של סיפור האגדה, הקיבוץ המאוחד תשמ"א, עמ' 41-61.

העמדות הכסיסיות שהובעו לעיל מעוררות את השאלה האם ניתן לדעת חז"ל לשלוט ביום המוות. נציג בחלק הראשון של המאמר שלוש אפשרויות שונות, שבבסיסן עומדים שלושה נושאים הדוחים בגין חשיבותם את שעת המיתה;[9] בחלק השני נציג את דרך התמודדות המדרש עם שאלת מותו של משה.

שלוש אפשרויות לדחיית יום המוות

1. עיסוק בתורה

לגבי יום מותו של דוד המלך מסופר בתלמוד הבבלי (שבת ל ע"א) כך:[10]

אמר רב יהודה אמר רב:
מאי דכתיב "הודיעני ה' קִצִּי ומדת ימי מה היא אֵדְעָה מה חָדֵל אני" (תהלים לט ה)?
אמר דוד לפני הקדוש ברוך הוא: רבונו של עולם, "הודיעני ה' קיצי"
אמר לו: גזרה היא מלפני שאין מודיעין קיצו של בשר ודם.
"ומדת ימי מה היא"?
גזרה היא מלפני שאין מודיעין מדת ימיו של אדם.
"ואדעה מה חדל אני" –
אמר לו: בשבת תמות.
אמר לו: אמות באחד בשבת;
אמר לו: כבר הגיע מלכות שלמה בנך, ואין מלכות נוגעת בחברתה אפילו כמלא נימא.
אמר לו: אמות בערב שבת;
אמר לו: "כי טוב יום בַּחֲצֵרֶיךָ מֵאָלֶף" (שם פד יא)–
טוב לי יום אחד שאתה יושב ועוסק בתורה
מאלף עולות שעתיד שלמה בנך להקריב לפני על גבי המזבח.

למרות העמדה הנחרצת המובעת בחזרה פעמיים על הביטוי "גזרה היא מלפני שאין מודיעין", שומע דוד בסופו של דבר שמותו יחול בשבת, והוא מתמקח כדי לאחר או להקדים את יום מותו. ובאמת, מתברר כי דוד מסוגל לדחות את הגזירה בעיסוק בלתי פוסק בתורה בשבת:

9 מעניין שאין נזכרות כסגולה בפני מלאך המוות מצוות אחרות שהובטח בהן במפורש שכר של אריכות ימים, כגון כיבוד הורים ושילוח הקן.

10 על הסיפור ראה גם י' היינימן, דרשות בציבור בתקופת התלמוד, ירושלים תשל"א, עמ' 52-56.

כל יומא דשבתא הוה יתיב וגריס כולי יומא.
ההוא יומא דבעי למינח נפשיה קם מלאך המות קמיה ולא יכיל ליה,
דלא הוה פסק פומיה מגירסא.
אמר: מאי אעביד ליה?
הוה ליה בוסתנא אחורי ביתיה,
אתא מלאך המות, סליק ובחיש באילני.
נפק למיחזי.
הוה סליק בדרגא, איפחית דרגא מתותיה, אישתיק ונח נפשיה.[11]

היחס בסיפור ללימוד התורה כגורם המעכב את המוות מורכב הוא. מצד אחד, נקודת המוצא היא כי אין מלאך המוות יכול לפגוע במי שעוסק בתורה, ומצד שני אין ביכולתו של בן אנוש לעסוק בתורה ללא הפסקה, ומלאך המוות מוצא את הפירצה שבעזרתה יוכל לבצע את שליחותו. רעיון העיסוק בתורה, שהיא "עץ חיים",[12] על מנת לעכב את המוות נמצא גם במדרש על יום פטירת משה – דברים רבה ט ט:

כיון שידע משה שהיה לו למות באותו היום, מה עשה?
אמר ר' ינאי: כתב י"ג תורות, י"ב לי"ב שבטים ואחת הניח בארון,
שאם יבקש לזייף דבר שיהיו מוצאים אותה שבארון.
אמר משה: מתוך שאני עסוק בתורה שכולה חיים, היום שוקע והגזירה בטלה.
מה עשה הקב"ה?
רמז לשמש והיה עומד ומתקשה כנגדו, אמר איני שוקע ומשה קיים בעולם.

במוקדו של הסיפור המדרשי עומד יום המיתה. המגמה היא לחדד מאוד את הקשר בין המיתה לבין היום הספציפי עד כדי יצירת חלות מלאה ביניהם. הגזירה תלויה כביכול ביום. בנסיבות אלו עולה וצומח הפתרון להעביר את היום בלימוד "תורה שכולה חיים". הנה כי כן, התורה הנלמדת ברציפות מסוגלת ברמה העקרונית למנוע את המיתה שנקבעה ליום מסוים, אלא אם כן נמצאה דרך לעקוף את העיסוק המתמיד בתורה.

11 תרגום: כל יום השבת היה יושב ולומד כל היום. אותו היום שהיה צריך להיפטר עמד מלאך המוות לפניו ולא יכול לו, שלא פסק פיו מלימוד. אמר: מה אעשה לו? היה לו גן אחרי ביתו, בא מלאך המוות, עלה ונענע באילנות. יצא לראות. כשהיה עולה במדרגות, נפחתה המדרגה מתחתיו, השתחק ומת.

12 ראה ש' צבר, "תורה ומגיה", פעמים 85 (תשס"א), עמ' 150 ליד ציון 7 ובהערה 7; י' חזני, "קבלו עליהם תלמוד תורה והמעשה", משלב לה (תש"ס), עמ' 85 והערה 47.

2. תפילה

בתיאור יום מותו של ר' יהודה הנשיא בבבלי נמצא הסיפור הבא – כתובות קד ע"א:

ההוא יומא דנח נפשיה דרבי, גזרו רבנן תעניתא ובעו רחמי, ואמרי: כל מאן דאמר
נח נפשיה דרבי, ידקר בחרב.
סליקא אמתיה דרבי לאיגרא,
אמרה: עליונים מבקשין את רבי והתחתונים מבקשין את רבי, יהי רצון שיכופו
תחתונים את העליונים.
כיון דחזאי כמה זימני דעייל לבית הכסא, וחלץ תפילין ומנח להו וקמצטער,
אמרה: יהי רצון שיכופו עליונים את התחתונים.
ולא הוו שתקי רבנן מלמיבעי רחמי,
שקלה כוזא שדייא מאיגרא לארעא,
אישתיקו מרחמי ונח נפשיה דרבי.[13]

האמה המסורה, שנוכחה בסבלו הרב של אדונה הממשיך לחיות, חיפשה דרך להפסיק את תפילת חכמים כדי לאפשר את מותו. אותו רגע של הסחת דעת, שפסקה בו התפילה, הוא הרגע שאיפשר למלאך המוות לפעול. מכאן אנו לומדים על דרך השלילה על כוחה של תפילה להאריך חיים. אך קיים גם מצב הפוך – תפילה יכולה לקצר חיים. כך עולה מן הסיפור בבבלי (בבא מציעא נט ע"ב) על אימא שלום, אשתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, אחותו של רבן גמליאל:

אימא שלום דביתהו דרבי אליעזר, אחתיה דרבן גמליאל הואי.
מההוא מעשה ואילך לא הוה שבקה ליה לרבי אליעזר למיפל על אפיה.
ההוא יומא ריש ירחא הוה, ואיחלף לה בין מלא לחסר.
איכא דאמרי: אתא עניא וקאי אבבא, אפיקה ליה ריפתא.

13 תרגום: אותו היום שנפטר רבי, גזרו חכמים תענית וביקשו רחמים ואמרו: כל מי שיאמר "נפטר רבי" ידקר בחרב. עלתה שפחתו של רבי לגג, אמרה... כיוון שראתה כמה פעמים שנכנס לבית הכסא וחלץ תפילין ומניח אותם ומצטער, אמרה... ולא היו שותקים חכמים מלבקש רחמים, נטלה כד והשליכה מן הגג לארץ. שתקו מלבקש רחמים ונפטר רבי. ראה על סיפור זה ע' מאיר, ר' יהודה הנשיא – דיוקנו של מנהיג במסורות ארץ ישראל ובבל, תל-אביב תשנ"ט, עמ' 329-331.

אשכחתיה דנפל על אנפיה, אמרה ליה: קום, קטלית לאחי.
אדהכי נפק שיפורא מבית רבן גמליאל דשכיב.[14]

כלומר, ההנחה כאן היא כי רגע מסוים של ריכוז עצום בזמן התפילה – ונפילת אפיים מסוגלת להוביל לריכוז שכזה – יכול להוביל למיתה. גם כאן הסח הדעת פועל את פעולתו, אך זהו הסח הדעת של השומר; כתוצאה מכך המוות אכן יצא לפועלו.

ביתר בהירות, ועל דרך החיוב, נרקם הקשר בין תפילה ושעת המוות בסיפור על חזקיהו המלך הגוסס ומתפלל כמסופר בירושלמי סנהדרין (פ"י ה"ב, כח ע"ג):

אמר לפניו: רבון העולמים חיזרתי על מאתים וארבעים ושמונה איברים שנתתה בי
ולא מצאתי שהכעסתי אותך באחד מהן –
על אחת כמה וכמה תינתן לי נפשי.
כתיב "ויהי דבר יי' אל ישעיהו הנביא לאמר לך ואמרת אל חזקיה נגיד עמי כה
אמר יי' אלהי דוד אביך שמעתי את תפילתך ראיתי את דמעתך הנני מוסיף על
ימיך חמש עשרה שנה" (ישעיהו לח ה).
אמר ליה: כדון אמרית ליה הכין וכדון אנא מימר ליה הכין? ! אמר ליה גברא רבה
הוא, וליה הוא מהימנתי.
אמר ליה עינוון סגין הוא והוא מהימן לך.[15]

כאן התפילה איננה של גורם חיצוני (כשל חכמים, בסיפור הראשון, וכשל ר' אליעזר בסיפור השני, על דרך ההיפוך), אלא של בעל הדבר עצמו. המעניין הוא שתפילה זו פועלת בעצם נגד גזירה שתוקפה נובע מנבואתו של נביא, והנה גדול כוחה של התפילה כדי להציל ממוות. סיפור זה מאפשר להציע גם לעולמה של התפילה ושל המתפלל. התפילה מנוסחת כפנייה ישירה לקב"ה, "אמר לפניו רבון העולמים", שיש בה התבוננות אל האישיות ובחינה ובדיקה של המעשים. כן מוצגת בסופו של הסיפור הערכה על

14 אימא שלום אשתו של רבי אליעזר, אחותו של רבן גמליאל היתה. מאותו מעשה ואילך לא היתה מנחת לו לרבי אליעזר ליפול על פניו. יום אחד ראש חדש היה ונתחלף לה בין מלא לחסר. יש אומרים: בא עני ועמד על הפתח, הוציאה לו לחם. עד שבאה מצאתו [את רבי אליעזר] נופל על פניו. אמרה לו: קום, הרגת את אחי. בין כך יצא שופר מבית רבן גמליאל דמת.

15 תרגום: אמר לו עכשיו אמרתי לו כך, ועכשיו אני אומר לו כך? ! אמר לו: איש גדול הוא, ואין הוא נאמן. אמר לו: ענו גדול הוא, והוא נאמן לך. וכך גם בתנחומא מקץ ט: "שאין לך גדולה מן התפלה. תדע, שהרי משה נגזר עליו שלא ליכנס לארץ ולא לראותה ועל שהרבה בתפלה כתיב בו 'ויראהו ה' את כל הארץ' (דברים לד א). וכן חזקיה נתפלל ובטלה הגזרה. ואף יעקב כששלח את בניו למצרים נתפלל עליהם, שנאמר 'ואל שדי יתן לכם רחמים'".

אישיותו של המתפלל: "ענו גדול הוא". מתברר כאן מה שנרמז גם בסיפורים הקודמים: מתבקשת איכות מסוימת של התפילה!

3. צדקה

רעיון הצדקה המושיעה ביום המוות מחזיר אותנו לתחילת הבירור, שבו הצבענו על הצירוף של "קשה" לגזירת המוות. דחיית המוות או ביטולו באמצעות מעשה הצדקה מוצג בתלמוד לאחר רשימה היירארכית של תופעות קשות בחיים, והמיתה הקשה מכולם נדחית על ידי מפעל צדקה:

הוא היה אומר, עשרה דברים קשים נבראו בעולם: הר קשה – ברזל מחתכו; ברזל קשה – (אור) מפעפע; אור קשה – מים מכבין אותו; מים קשים – עבים סובלים אותן; עבים קשים – רוח מפזרתן; רוח קשה – גוף סובלו; גוף קשה – פחד שוברו; פחד קשה – יין מפיגו; יין קשה – שינה מפכחתו; ומיתה קשה מכולם – וצדקה מצלת מן המיתה, דכתיב: "וצדקה תציל ממות" (משלי י ב, שם יא ד).[16]

הדברים ברורים לחלוטין, ולצורך החיזוק נציג כאן שלושה סיפורים מהתלמוד המדגימים את האפשרות שצדקה תציל ממוות: הסיפור הראשון מציג צדיק יחיד הממונה על הצדקה ונתבע למעשה, הסיפור השני מציג פועל הרגיש לסבל זולתו בשעת הפסקה מעבודתם, והסיפור השלישי מציג את בתו של ר' עקיבא שמתעלה ביום נישואיה לתת דעתה לעני בפתח.

תניא: אמרו עליו על בנימין הצדיק שהיה ממונה על קופה של צדקה.
פעם אחת באתה אשה לפניו בשני בצורת,
אמרה לו: רבי, פרנסני.
אמר לה: העבודה, שאין בקופה של צדקה כלום.
אמרה לו: רבי, אם אין אתה מפרנסני, הרי אשה ושבעה בניה מתים.
עמד ופרנסה משלו.
לימים חלה ונטה למות.
אמרו מלאכי השרת לפני הקב"ה: רבש"ע, אתה אמרת כל המקיים נפש אחת מישראל[17] כאילו קיים עולם מלא,

16 בבא בתרא י ע"א.
17 ראה א"א אורבך, "כל המקיים נפש אחת...", מעולמם של חכמים, ירושלים תשמ"ח, עמ' 561-577.

ובנימין הצדיק שהחיה אשה ושבעה בניה ימות בשנים מועטות הללו?!
מיד קרעו לו גזר דינו.
תנא: הוסיפו לו עשרים ושתים שנה על שנותיו (בבא בתרא יא ע"א).

שני הסיפורים הבאים מופיעים ברציפות תוך עיון בסוגיה אם יש מזל לישראל:

דשמואל ואבלט הוו יתבי, והוו קאזלי הנך אינשי לאגמא.
אמר ליה אבלט לשמואל: האי גברא אזיל ולא אתי – טריק ליה חויא ומיית.
א"ל שמואל: אי בר ישראל הוא – אזיל ואתי.
אדיתבי אזיל ואתי.
קם אבלט, שדיה לטוניה אשכח ביה חויא דפסיק ושדי בתרתי גובי.
אמר ליה שמואל: מאי עבדת?
אמר ליה: כל יומא הוה מרמינן ריפתא בהדי הדדי ואכלינן,
האידנא הוה איכא חד מינן דלא הוה ליה ריפתא, הוה קא מיכסף.
אמינא להו: אנא קאימנא וארמינא.
כי מטאי לגביה שואי נפשאי כמאן דשקילי מיניה, כי היכי דלא ליכסיף.
א"ל: מצוה עבדת.
נפק שמואל ודרש: "וצדקה תציל ממות" (משלי י ב, שם יא ד) – ולא ממיתה משונה, אלא ממיתה עצמה (שבת קנו ע"ב).[18]

דרבי עקיבא הויא (ליה) ברתא,
אמרי ליה כלדאי: ההוא יומא דעיילה לבי גננא – טריק לה חויא ומיתא.
הוה דאיגא אמילתא טובא.
ההוא יומא שקלתא למכבנתא, דצתא בגודא,
איתרמי איתיב בעיניה דחויא.
לצפרא כי קא שקלה לה – הוה קא סריך ואתי חויא בתרה.
אמר לה אבוה: מאי עבדת?

18 תרגום: שמואל ואבלט היו יושבים, והיו הולכים אותם אנשים לאגם. אמר לו אבלט לשמואל: אדם זה ילך ולא יבוא – יכיש אותו הנחש וימות. אמר לו שמואל: אם בן ישראל הוא ילך ויבוא. עד שהם יושבים, הלך ובא. קם אבלט השליך (מאותו האיש) את משאו, ומצא בתוכו נחש שחתוך ומרושלך בשני גזרים. אמר לו שמואל: מה עשית? אמר לו: בכל יום היינו מטילים פת ביחד ואוכלים, היום היה אחד מאיתנו שלא היה לו לחם והיה מתבייש. אמרתי להם: אני אקום ואקח. כשהגעתי אליו עשיתי עצמי כאילו לקחתי ממנו, כדי שלא יתבייש. אמר לו: מצוה עשית. יצא שמואל ודרש.

אמרה ליה: בפניא אתא עניא, קרא אבבא, והוו טרידי כולי עלמא בסעודתא, וליכא דשמעיה. קאימנא, שקלתי לריסתנאי דיהבית לי, יהבתיה ניהליה. אמר לה: מצוה עבדת!

נפק רבי עקיבא ודרש: "וצדקה תציל ממות" – ולא ממיתה משונה, אלא ממיתה עצמה (שם).[19]

הסיפורים שהוצגו לעיל באים איפוא כהוכחה כי יש בצדקה לדחות או לבטל גזר הדין של מיתה.

אם נבוא לסכם, נוכל לומר שבמקורות שהבאנו סקרנו דמויות שונות, חלקן דמויות מקראיות וחלקן דמויות בתר־מקראיות, שגזר דינן למיתה נדחה;[20] הדחייה הושגה באחת משלוש דרכים.

שתי הדרכים הראשונות – לימוד תורה ותפילה – הן דרכים המציגות מערכת יחסים בין אדם לאלוהיו. לעומתן, הדרך השלישית שייכת לתחום היחסים שבין אדם לחברו או לחברתו. ומעניין שבנושא קץ החיים, שמצד מהותו וטבעו נכון לשייכו לתחום שבין אדם לבוראו, המקצה לו את מכסת שנותיו, יש משקל מכריע לגורם חברתי.[21]

בניגוד לסיפורים שמייצגים את שתי הדרכים הראשונות – לימוד תורה ותפילה – שהבוחר בהן מודע לאפשרות הדחייה או הביטול של הגזירה, בסיפורי הצדקה אין אף אחד התובע שכרו, והכל מגיבים בחוסר מודעות לאפשרות של הטבת מצבם האישי.

שלוש הדרכים לדחיית המוות, מייצגות לדעתי את שלושת העמודים שהעולם עומד עליהם, כדברי שמעון הצדיק: "שמעון הצדיק היה משירי כנסת הגדולה. הוא היה אומר: על שלשה דברים העולם עומד על התורה ועל העבודה ועל גמילות חסדים" (אבות פ"א מ"ב).

19 שם. תרגום: רבי עקיבא היתה לו בת, אמרו לו החוזים בכוכבים: באותו יום שתיכנס לחופה יכיש אותה הנחש ותמות. היתה דואגת לדבר הרבה. באותו יום לקחה סיכה, נעצה בכותל, ונזדמן שנכנסה בעינו של הנחש. בבוקר, כשהוציאה אותה, היה נמשך ובא הנחש אחריה. אמר לה אביה: מה עשית? אמרה לו: בערב בא עני ודפק על הדלת, והי טרודים הכל בסעודה ולא היה מי שישמע אותו, קמתי, לקחתי את מנתי שנתת לי ונתתי אותה לו. אמר לה: מצוה עשית...
פרנקל (לעיל, הע' 8), עמ' 13-16, עסק בסיפור תוך דיון בשאלת הידיעה וחופש הבחירה. י' רוזנברגר, "על אהבת הזולת ואהבת ה' באגדות על רבי עקיבא", דרך אגדה ג (תש"ס), עמ' 76-84, דן בשתי האהבות בסיפור: אהבת הזולת ואהבת ה'.

20 יש כמובן עוד דמויות כגון במועד קטן כח ע"א.

21 וכבר העיר על כך גם פרנקל (לעיל, הע' 8), עמ' 61, בעיונו בסיפור ר' חייא: "והנה בסיפור מותו של ר' חייא מוצגת מצות נתינת הצדקה לעניים ורחמים על עניים כדרך חיים אידיאלית של האדם לקראת מוות אידיאלי. דומה שבזה מורמת מצוות שבין אדם לחברו אל השלבים העליונים ביותר בסולם הערכים של עולמם הרוחני של חז"ל".

התורה שבדברי שמעון הצדיק היא לימוד תורה, העבודה מתאימה לתפילה וגמילות החסדים לצדקה. בעוד ששמעון הצדיק כורך את שלושת הגורמים יחד באמצעות ר' החיבור, ומציג תבנית של שלמות שמורכבת מאינטלקט, רגש ומעשה, באים המקורות שהוצעו לעיל ומסתפקים בתחום אחד הנעשה בדבקות ובכוונה כדי לאפשר לצדיק או לחכם לשלוט ביום מותו. יש להדגיש שגם בתחום השלישי, מעשה הצדקה, השייך לתחום המעשי־הביצועי, בולטת ההדגשה על רגישות רבה הנובעת מעבודת הלב בתמימות. וכך ניתן לומר, שבכל מקום שהראש והלב מעורבים בעשייה, אין פגיעה באיברי חיות אלה שעל פיהם קובעים את הפסקת זרם החיים של בן אנוש.

אם נבחן את שלוש הדרכים על פי הסיפורים שהבאנו, נראה שהדרך החלשה ביותר, על סמך מדד התוצאה, היא דווקא לימוד התורה. לימוד התורה אמנם מעכב לזמן מה את מלאך המוות, אך המסר העולה מהסיפור הוא הפוך. אם נקבע בשמים שביום זה וזה ימות דוד, לא יועיל לו לימוד התורה. אמנם אין מלאך המוות יכול לדוד בשעת הלימוד, אך האדם מטבעו לא יכול להתמיד בכך. די בהפרעה מועטה כמו רחש קל בעץ כדי להפסיק את האדם מתורתו. התפילה נמצאת במעין מעמד ביניים: בסיפור על תפילתם של חכמים על רבי קורה דבר דומה – הסח הדעת גורם באופן ישיר למוות; ולעומת זאת תפילתו של חזקיהו שאין בה הסח הדעת מוסיפה לו חמש עשרה שנות חיים. הצדקה, בכל הסיפורים שהבאנו, מצילה ממיתה, ומוסיפה אף עשרים ושתיים שנה.

עובדה זו מציגה את הדרכים שנסקרו לעיל בסדר עדיפות המעמיד את לימוד התורה בתחתית הסולם ואילו את מימוש התורה הכרוך בביצוען המוסרי־החברתי של הנחיותיה בראש הסולם. מתקבל הרושם שהמעשה הנרכש, הנובע מלימוד נכון, הוא שיא מטרתו של האדם והוא המאפשר לו להתעלות על מלאך המוות.

התמודדותו של מדרש דברים רבה עם פטירת משה

עניין מיתתו של משה עולה לאחר שנדחתה תפילתו של משה ותש כוחו לעשות פעולות רבות שהצליח בהם בעבר בכשרון רב, כמו שמתאר המדרש – דברים רבה ט ב:

זהו שאמר הכתוב "שבתי וְרָאֹה תחת השמש כי לא לקלים המרוץ ולא לגבורים המלחמה וגם לא לחכמים לחם וגם לא לנבונים עֹשֶר וגם לא לַיֹּדְעִים חן כי עת ופגע יקרה את כולם" (קהלת ט יא).

ומהו "כי לא לקלים המרוץ"? א"ר תנחומא המקרא הזה מדבר במשה – כיצד?

אתמול היה עולה לרקיע כנשר,

עכשיו היה מבקש לעבור את הירדן ואינו יכול, שנאמר "כי לא תעבור את הירדן הזה" (דברים ג כז).

"ולא לגבורים המלחמה" – אתמול היו מלאכים מרתתין לפניו
ועכשיו הוא אומר "כי יגורתי מפני האף והחמה" (שם יט יט),
"וגם לא לחכמים לחם" –
אתמול "עיר גבורים עלה חכם ויורד עוז מִבְטֶחָה" (משלי כא כב) מן השמים,
ועכשיו ניטלה ממנו ונתנה ליהושע בן נון.
"וגם לא לנבונים עושר" –
אתמול היה מסיח כעשיר "שוב מחרון אַפֶּךָ", "סלח נא לַעֲוֹן העם הזה" (שמות לב יב),
ועכשיו הוא מסיח כרש: "ואתחנן" (דברים ג כג) – עשה עמי חנם.
"וגם לא ליודעים חן" –
אתמול היה יודע היאך לרצות את בוראו – "קומה ה'" "שובה ה'" (במדבר י לה לו),
ועכשו משנתחנן כל שבעת הימים, לסוף אמר לו הקדוש ברוך הוא "הן קרבו ימיך" (דברים לא יד).

ברקע עומד כשלון התפילה שהצענו לעיל כדרך אפשרית לדחיית המיתה. אך תחושת כשלון התפילה לא מנעה ממשה, לפי דברי המדרש, מלנסות את הדרך של עיסוק בתורה:

אמר משה מתוך שאני עסוק בתורה שכלה חיים היום שוקע והגזירה בטלה (דברים רבה ט ט).

והנה, הרעיון של עיסוק בתורה למנוע ממלאך המוות לבצע את תפקידו באותו יום נכשל אף הוא, בשל התנהגותה של השמש:

אמר איני שוקע ומשה קיים בעולם.

אם כן, השמש סירבה לשתף פעולה, סירבה להמשיך להתנהל באותה חוקיות שנקבעה לה, כשמסתתרת כאן כמדומה טענה שמשה שובר את החוקיות הטבעית של החיים. מכל מקום, גם לימוד התורה לא הועיל.

בנסיבות אלו עולה דרך אחרת, שלפי הבנה מסוימת יש בה משני היסודות גם יחד: גם תפילה וגם לימוד, ואולי אף מעשה חסד של צדקה – העיסוק ב ב ר כ ת ה ש ב ט י ם:

מה עשה משה? נטל את מלאך המות והשליכו לפניו והיה מברך השבטים כל אחד ואחד לפי ברכתו (שם יא ה).

עד כאן אימץ משה דרכים שונות לדחיית המיתה, דרכים ששימשו אף חכמים אחרים.

מכיוון שכל הדרכים הכזיבו, ולא הביאו לשינוי הנכסף, הגה משה, לדעת הדרשן, רעיון ייחודי לו:

"קרא את יהושע" (דברים לא יד).
אמר לפניו: רבונו של עולם, יטול יהושע ארכי שלי ואהא חי.
אמר לו הקדוש ב"ה: עשה לו כדרך שהוא עושה לך.
מיד השכים משה והלך לביתו של יהושע.
נתיירא יהושע,[22] ואמר משה: רבי בוא אצלי.
יצאו להלוך, הלך משה לשמאלו של יהושע.
נכנסו לאהל מועד, ירד עמוד הענן והפסיק ביניהם. משנסתלק עמוד הענן הלך משה אצל יהושע ואמר: מה אמר לך הדיבור?
אמר לו יהושע: כשהיה הדיבור נגלה עליך יודע הייתי מה מדבר עמך?!
אותה שעה צעק משה ואמר: מאה מיתות ולא קנאה אחת.
ושלמה מפרשה: "כי עזה כמות אהבה קשה כשאול קנאה" (שיר השירים ח ו).
אהבה שאהב משה ליהושע, ומה שקינא משה ביהושע.
כיון שקבל עליו למות התחיל הקדוש ברוך הוא מפייסו (דברים רבה ט ט).

משה מציע למסור את תפקידו לתלמידו יהושע[23] ובכך להפריד בין משה הציבורי לבין משה הפרטי; המחשבה שהמוות נקבע לבעל התפקיד ולא למשה האיש, גרמה לו למשה למהר ולמסור את שלטונו ליהושע. אולם מתברר שהקב"ה התנה את רעיון הפרישה בהתנסות אמיתית של חילוף תפקידים. אך משה, שנדרש בנסיבות אלו להתנהג כתלמידו של יהושע, לא עמד ב"חוויית" הקנאה והזמין את המוות על עצמו. הנה כי כן, הפער בין מחשבה־אמירה של התוכנית, לבין התחושה הכרוכה במימושה, הקושי להיות יום אחד בדמותו של אחר, הביא לתגובה לא צפויה. ההתנסות הוכיחה שאדם הוא סך הכל של תפקודיו כולל תפקידיו הציבוריים, ואין אפשרות לאדם להישאר "אותו אדם" רק בחלק ממרכיביו. במקרה זה אין משה יכול להישאר "משה" ללא כוח ההנהגה. הביטוי "קבל עליו למות"[24] מבהיר שנחוצה ההשלמה של ההולך למות. [מעניין כי לעומת "קבל עליו למות", הגירסה בדברים רבה מהדורת ליברמן נחרצת וחריפה עוד יותר בניסוחה: "תבע

22 לעניות דעתי כך צריך לפסק ולא כפי שפיסק מירקין לאחר "ואמר". קריאה זו מבליטה את ההליך שעבר משה. וכך גם בדברים רבה מהדורת ליברמן (עמ' 124): "השכים משה אחריו. אמר לו: ר' יהושע" וכו'.

23 הרעיון תואם את המוטיב של "אין מלכות נוגעת בחברתה" בבראשית רבה – ראה על כך א"א אורבך, חז"ל – אמונות ודעות, ירושלים תשל"ה, עמ' 237.

24 ראה לעיל, ליד ציון 7.

מיתה בפיו."[25]] כאן אין מסתפקים בהסכמה, אלא נחוצה אמירה ברורה של דרישה למות, כדי לאפשר את המיתה. גם בסיפור על מות אהרן, אחי משה, שניתן לראותו כדמות פחות סמכותית ממשה, מסופר כך: "א"ל מקובל עליך למות? א"ל: הן. א"ל: נעלה להר ההר".[26]

הביטוי "קבל עליו" המודגש כאן נזכר גם בעניינים אחרים, כגון תנחומים: "קבל עליו תנחומים" (ברכות טז ע"ב). ההבדל בין "קבל", הכרוך בלקיחת דבר שניתן לבין "קבל עליו", טמון אולי במעורבות הנפשית של המקבל להסכים להליך שמישהו אחר רוצה להנחיל לו. כך יכול מישהו לשבת ולומר מילות ניחומים מבלי שהשומע ינוחם, ורק אם הוא "מקבל עליו" הוא מתנחם, וכך כנראה לא יכול מלאך המוות לקחת נשמתו של צדיק מבלי שזה "מקבל עליו". נראה כי אותה הסכמה של צדיקים־חכמים, שאינם מנצלים את מעמדם למיקוח תקיף עם מלאך המוות, הוא הרעיון (שרמזנו עליו בדברינו הקודמים) הגלום במילה "קשה".

מדרש קהלת רבה מסכם את הסוגיה באופן פשוט:

> יפה בעל התאנה יודע עונתה של תאנתו אימתי ראויה להלקט והוא לוקטה – כך הקב"ה יודע מתי הגיע עונתו של צדיק ומסלקו. (קהלת רבה ה יב).

אך המסר של המדרשים השונים שהובאו כאן מורכב יותר ורב פנים.

בדברים רבה אנו מוצאים מצד אחד את דברי ר' שמעון בן חלפתא "אין אדם יכול לעשות כלי זיין ולהנצל ממלאך המות" ו"אין לפניו באותו היום משוא פנים... הרי משה אחר כל השבח שראה כיון שהגיע יום מיתתו לא היה יכול לעכב" (ט ג), ומצד שני את דברי חכמים: "מה עשה משה? נטל מלאך המות והשליכו לפניו" (יא ה). בין שתי עמדות קיצוניות אלו אנו מוצאים את משה המתמודד מול הגזרה בחוסר השלמה.

אכן, בבחינה כוללת של העולם האנושי משה הוא בהחלט דמות מיוחדת ויוצאת דופן, אך המדרש, כמו גם המקרא, מקפידים להציגו כבן אנוש שיש לו, כמובן, חולשות של בן אנוש. לכן ניתן לבחון על פיו את דו־הערכיות שביחס למוות.

אם אנו חוזרים לבירור טיב הקושי שמלווה את מותם של צדיקים, אנו מוצאים שקשה לפני הקב"ה המוות משום שהוא נגזר ונמשך מאדם הראשון: "אמר לו בחטיה של אדם הראשון אתה מת, שהביא מיתה לעולם" (דברים רבה ט ח). אם כך, המוות נתפס כעונש כללי, והוא אינו מייצג צדק במישור הפרטי, כי הוא נגרר מאז אדם הראשון בשל חוקיות חדשה שנקבעה, שאינה פוטרת איש.[27] העונש הכולל, שאינו מבחין בין אדם

25 עמ' 124 וראה גם עמ' 41.
26 ילקוט שמעוני חוקת, תשסד.
27 "ארבעה מתו בעטיו של נחש" וכו' – שבת נה ע"ב, בבא בתרא יז ע"א.

לאדם הוא ודאי דבר קשה. אלא שיש לצדיקים יתרון על פני אחרים. הם, בשל דרגת התפתחותם, מכירים "מפתחות" שאין לאחרים גישה אליהם. מפתחות אלו מעכבים את מלאכתו של מלאך המוות. קשה אם כך לקב"ה לטפח את התפתחותם של צדיקים מצד אחד, ולמנוע מהם מלהשתמש ביכולות שרכשו מצד שני.

מדרש דברים רבה לפרשת "וילך" עוסק בזמניות חייו של האדם. הוא מציג את מטוטלת חייו של משה – בין תחושה שמדובר במי שמורם מכל, לבין הצורך להשוואתו לכל גדולי ישראל, שאף חייהם הגיעו לקיצם.

הדרשן דן במות משה על בסיס הפסוק "הן קרבו ימיך למות", ובחלקה השני של הפרשה מתמקד במילה "הן". המילה "הן" מלמדת, מצד אחד, שמותו של משה הוא גזירה שאינה תלויה בו, אלא נקבעה בעקבות חטא אדם הראשון – "הן האדם היה כאחד ממנו" – ומאידך, מרמזת המילה "הן" על מידה של צדק, הנובעת ממעשיו של משה, ונגזרת כמידה כנגד מידה: מ"והן לא יאמינו לי".

לסיכום: יחודו של מדרש דברים רבה, לעומת התיאור המקראי העדין של פטירת משה, הוא בהתמקדותו סביב העולם הרגשי של משה, ובמיוחד סביב תחושת הקנאה שנחשפה. נוסף לכך מעלה המדרש את מוטיב הגזירה שבמוות.

כך עולה שעובדת מותו של אדם היא אמנם בעל כורחו, ואין מנוס מכך, אך מועד המיתה נתון לדעת חכמים שונים, וגם לדעת עורך דברים רבה, בידי צדיקים המושלים על עצמם בעוצמה שונה מן הנורמה הרגילה. יכולת זו של צדיקים מקשה על מלאך המוות, ואף על הקב"ה, למשול בהם ביום מותם ומאפשרת לאנשים מיוחדים להיות שותפים בקביעת מועד פטירתם.